

Hij wist niet tijdig genoeg noodzakelijke institutionele veranderingen door te voeren, was teveel afwezig en heeft daardoor geen werkbare vorm kunnen vinden voor een vorstelijke identiteit waarin keizerschap en monarchie verenigd werden. Zijn persoonlijke identiteit wordt door Luc de Grauwe ontdaan van de Nederlandse moedertaal van de in Gent geboren keizer, want hij concludeert: ‘En fin de compte nous ne pouvons caractériser Charles que comme un véritable Brabançon espagnol francisé, né en Flandre.’ Dat komt hard aan.

Dat Karel V van tijd tot tijd moeilijkheden met zijn onderdanen had, mag bekend worden verondersteld en ook dat hij beperkt was in zijn macht, vaak moest steunen op lokale krachten en van zijn wereldrijk geen eenheidsstaat heeft kunnen maken — als hij zich zoiets al had kunnen voorstellen. Eenheid scheppen van bovenaf is immers moeilijk, in de zestiende evenzeer als in de eenentwintigste eeuw. De getroebleerde verhoudingen worden hier nog eens belicht in bijdragen van Wayne te Brake, Peter Arnade en Sander Spanoghe. 's Keizers tegenspelers zijn hier de bewoners van de Nieuwe Wereld, de Duitse protestanten, de Gentse burgers en de Castiliaanse *comuneros*. Gelukkig begrijpen we uit het artikel van Henry Kamen dat er voor het gros van de Europeanen op plaatselijk niveau niet veel veranderde door de ontdekking van de Nieuwe Wereld. Niettemin houden de editoren van de bundel in hun inleiding vast aan het idee dat gedurende de regering van Karel V een beslissende stap werd gezet in de richting van meer ‘globalisatie’ — wat dat ook moge wezen.

Het tweede deel van de bundel knoopt aan bij het lot van Johanna de Waanzinnige en heeft ‘Gender, identity and deviant behaviour’ als thema, en dat niet alleen in de zestiende eeuw. Hier komen enige literatuurwetenschappers de historici gezelschap houden. Over het niveau van hun bijdragen over *The rape of Lucrece* en *Measure for measure* kan ik niet oordelen. De bijdragen van Katrien Heene (deviant gedrag in de Middeleeuwen) en van Gita Deneckere (over Charlotte van België, keizerin van Mexico) zijn *case studies*. Het doorwrochte artikel van Thérèse de Hemptinne over Johanna de Waanzinnige, die volgens deze auteur vooral ernstig gefrustreerd in haar persoonlijk en publiek leven geraakte, en vervolgens ontsnapte naar de gekte, is natuurlijk gemakkelijker dan de eerder genoemde stukken met Karel V in verband te brengen.

Het derde deel is het meest ambitieuze en het moeilijkst te plaatsen in een louter historische context. Dat geldt niet voor het laatste, concluderende artikel van Jean-Philippe Genet, die bekwaam samenvat wat ons nog steeds zo fascineert in Karel V, zijn politiek en zijn rijk: hij had misschien iets willen scheppen tussen het oude Heilige Roomse Rijk en een moderne staat in, en achter de verzuchting ‘un rêve impossible’ plaatst de auteur terecht zijn vraagteken. De drie overige artikelen bestaan uit comparatieve benaderingen van het rijk van Karel V en de Europese eenwording van onze dagen door Belgische, Amerikaanse en Nederlandse culturele en sociale antropologen. De constructie van culturele en politieke identiteiten, zowel op het niveau van de staat, de gedeelde Europese beschaving als op het niveau van individueel burgerschap wordt hier onder de loep genomen — voor de liefhebbers.

M. E. H. N. Mout

J. Lipsius, *Politica. Six books of politics or political instruction*, J. Waszink, ed. (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2002, Bibliotheca Latinitatis novae V; Assen: Van Gorcum, 2004, xii + 839 blz., €94,50, ISBN 90 232 4038 3).

Het beroemde boek van Justus Lipsius uit 1589 behoeft hier nauwelijks introductie. Het was bij verschijnen direct een groot succes, maar het werd ook enige tijd op de Index gezet.

Desondanks is het vijftig keer herdrukt en vierentwintig keer vertaald. Ook verschenen er veel samenvattingen. Deze zorgvuldige uitgave door Jan Waszink, in het oorspronkelijke Latijn met een Engelse vertaling, is de eerste editie sinds bijna 250 jaar en bijna 400 jaar na de laatste Engelse uitgave. Het boek was beroemd en berucht als een verdediging van de (absolute) monarchie. Hoe diende de vorst te handelen in geval van religieuze ongehoorzaamheid en onenigheid in de staat? Lipsius' praktische raadgevingen betroffen manipulatie van de macht door de vorst, waarbij de *Principe* van Machiavelli zonder schroom werd gebruikt en genoemd. Ook de werken van Tacitus leverden veel bruikbaar materiaal op waar Lipsius de problemen van de machtsuitoefening door de Romeinse keizers in zijn geschiedwerken besprak. De auteur had in zijn eerder gepubliceerde *De constantia* reeds de ideeën van de stoa verwerkt. Deze leer hoe zich te handhaven in een storm van beangstigende gebeurtenissen door standvastigheid te betrachten en actief op te treden is in de *Politica* op de achtergrond aanwezig, maar Waszink heeft — terecht — kritiek op Gerhard Oestreich, die zo'n veertig jaar geleden meende dat het neostoïcisme allesoverheersend was in het grote werk en zelfs van 'Niederländische Bewegung' sprak, waar hij deze opvattingen zag uitmonden in de legerhervormingen van Maurits en Willem Lodewijk.

In 200 bladzijden inleiding (zijn proefschrift) gaat Waszink zorgvuldig na welke levensomstandigheden Lipsius brachten tot het schrijven van de *Politica*. Voorzichtig suggereert hij aan de hand van zijn briefwisseling dat de gebeurtenissen in Frankrijk en de Nederlanden hem hevig beroerden en aanzetten tot deze verdediging van een vorst die met *prudencia mixta* (dus af en toe met dubbelzinnigheid en bedrog) moet regeren. Naar zijn oordeel was een krachtige hand nodig die een door moraal geleide *raison d'état* toepaste. Om deze raad des te sterker over te brengen op de lezer goot hij het boek in een oude vorm en nam talloze aanhalingen uit klassieke schrijvers op in de tekst. Waszink maakt ons in zijn analyse van het werk duidelijk dat deze opzet refereerde aan de memoriseringstechnieken van het *Commonplacebook* (er is eigenlijk geen goed Nederlands woord voor, misschien: citatenboek) en Cento, een nieuw gedicht vervaardigd uit oude gedichten. Al deze citaten waren in de *Politica* tot neutraal materiaal geworden, dat een nieuwe betekenis kreeg zonder de autoriteit van de oude bron te verliezen. Lipsius gaf daarbij aan dat niet elke duiding correct was, maar dat de lezer zelf diende te beslissen. Deze interpretatiekwesitie was ook de oorzaak van de geweldige ruzie met Coornhert, die volgens Waszink de krachtige uitdrukkingen in het advies aan de vorst ketteren te doden letterlijk nam, terwijl Lipsius het anders had bedoeld.

Hier zijn wij bij een ideeënhistorisch probleem in de inleiding aangekomen. De auteur besteedt bijzonder veel aandacht aan het vraagstuk van de waarde van oude bronnen, zoals het gedachtegoed van de stoa en bijvoorbeeld van Aristoteles en Sallustius. Nauwkeurig worden delen van teksten van de bron en Lipsius' tekst vergeleken om tot de conclusie te komen dat er grote verschillen met het origineel zijn en dat Lipsius soms erg willekeurig te werk ging. Merkwaardig genoeg heeft Waszink kennelijk de behoefte deze werkwijze te verdedigen waar hij op bladzijde 150 vermeldt, dat hij anders het gevaar zou lopen 'to get bogged down in an inescapable relativism before reaching any conclusion' indien niet wordt vastgesteld wat als een juiste of onjuiste interpretatie door de latere auteur kan worden gezien. Maar wie de vloed der ideeën gedurende de eeuwen volgt weet dat het onvermijdelijk is dat zij in de loop der tijden in een langzaam proces worden vervormd, gebruikt en verwerkt. Er is geen ontsnappen aan de betrekkelijkheid ervan en het is niet nodig zoveel tijd en ruimte als in dit boek aan het verschijnsel te besteden. In dit verband zou ook meer aandacht wenselijk zijn geweest voor het gebruik van topoi, gemeenplaatsen die op bepaalde momenten in een bepaalde tekst door de toenmalige erudiete lezer werden verwacht. Niet elke mededeling over afkeurenswaardige

luxe of het gevaar van burgeroorlog had de volle intentie van de schrijver maar kon slechts op een verplicht repertoire met betrekking tot het onderwerp duiden. Dat was ook bij Lipsius het geval. Dit gezegd zijnde, moet iedereen met belangstelling voor het politieke denken in de vroegmoderne tijd buitengewoon blij zijn met deze prachtige heruitgave van dit klassieke boek.

E. O. G. Haitsma Mulier

M. P. A. de Baar, *'Ik moet spreken.'* *Het spiritueel leiderschap van Antoinette Bourignon (1616-1680)* (Dissertatie Groningen 2004; Zutphen: Walburg pers, 2004, 832 blz. + cd, €49,95, ISBN 90 5730 274 8).

Het is opvallend hoeveel aandacht personen die zich binnen een religieuze *counter culture* de leidersrol hebben aangemeten, telkens weer wisten te genereren. En dat terwijl de boodschap die zij over de jaren heen verkondigden doorgaans minder mensen aantrok dan de gemiddelde preek van een gemiddelde stadspredikant op een gemiddelde zondag. De zeventiende-eeuwse schrijfster Antoinette Bourignon is zo'n leidersfiguur geweest. In minstens drie opzichten wijkt zij van de gemiddelde geestelijke af: zij leidde een 'sekte', zij schreef, en zij was een vrouw. Om die drie redenen heeft zij de bewondering maar vooral de irritatie van concurrerende religieuze leiders opgewekt. In de geschiedwetenschap is het oordeel over haar evenmin erg positief geweest. Op zijn minst is het beeld dat historici en theologen van haar gepresenteerd hebben onvolledig. Dit ongunstige, onvolledige beeld van Bourignon heeft Mirjam de Baar in een indrukwekkende studie nu grondig aangepast.

De Baar streeft haar doel op tweeledige wijze na. Zij hanteert een methode die de subjectieve waarderings van vroegere historici zoveel mogelijk tracht uit te sluiten, en zij laat geen relevant bronnenmateriaal onbenut. Om met dat laatste te beginnen: een nauwkeuriger en grondiger onderzoek dan dit kan men zich nauwelijks voorstellen. De auteur heeft zich de moeite getroost om alle mogelijke wegen te bewandelen op zoek naar relevante informatie over de activiteiten, geschriften of verblijfplaatsen van Bourignon. Alleen al om die reden is dit boek geslaagd. Dat een dergelijke studie nooit binnen de standaardtermijn van een in academische kring uitgevoerd promotieonderzoek kan worden geschreven, zal duidelijk zijn. De auteur heeft blijkens het voorwoord ook meer dan vijftien jaar aan dit onderzoek kunnen besteden. Dat is niet voor iedereen weggelegd, maar het resultaat is er wel naar.

De uitputtende bronnenstudie is deels een gevolg van de gekozen methode. De Baar wil, behalve een 'doordachte analyse' van het leven en werk van Bourignon, een 'contextuele' biografie bieden die het 'handelingskader' beschrijft waarin een in theologisch opzicht ongeschoolde vrouw tot geestelijk leidster kon uitgroeien. Daartoe maakt zij gebruik van diverse 'concepten' of 'instrumenten'. Het concept gender stelt de auteur in staat vrouwelijkheid en mannelijkheid op te vatten als 'culturele constructies', waarmee de relatie tussen sekse en spiritueel leiderschap in het leven van Bourignon gepeild kan worden. Uitgaande van een definitie van het boek als 'communicatiemedium', legt de auteur zich toe op een reconstructie van het productieproces van Bourignons geschriften. Verder geven begrippen als 'toe-eigening' en 'betekenisgeving' er aanleiding toe, de formulering, 'decodering' en aanvaarding ('herkenning') van Bourignons boodschap binnen een 'cognitief transformatieproces' te traceren. Tenslotte biedt de notie 'identiteitsbesef' de mogelijkheid om het belang van 'identiteit' en